

STAFFAN BERGSTEN

Ett missförstått mästestycke

Ibland kan succé bero på ett missförstånd. Så är det med Viktor Rydbergs "Tomten" som alltsedan slutet av 1800-talet för alla barn blivit symbolen för en traditionell jul med klappar, tända ljus och risgrynsgröt. Förtjänsten, eller skulden, får skyllas de konstnärer som illustrerat dikten, främst Jenny Nyström – så som framgår på annan plats i denna årsskrift.

Missförståndet består i en sammanblandning av en ur-gammal föreställning i nordisk folktro med ett från kontinenten importerat firande av helgonet Sankt Nikolaus. Niklasdagen infaller den 6 december och högtidlighålls alltjämt på många håll i Europa, men sedan helgonet sekulariserats och anlagt skägg och röd luva flyttades hans dag fram till julafton. Efter hand övertog han den gamla julbockens uppgift att dela ut klappar till barnen.

En riktig tomte av det slag Rydberg hade i tankarna när han skrev sin dikt har inget med julen att göra och är över huvud taget inte knuten till någon viss dag eller tid på året. Missförståndet underlättades förstås av att dikten råkar utspela sig en kall midvinternatt med månsken på snö – det är ju så vi tänker oss den ideala julnatten. Tomten har sitt namn av ordet tomt som utöver sin moderna lantmäteriiinnebörd förr betydde detsamma som husgrund. Som person är tomten ett väsen som vakar över husen på en gård och deras invånare, djur såväl som människor. Rydberg hörde kanske talas om den redan under sin småländska barndom, säkert är att han skaffade sig grundliga kunskaper under arbetet på en populär framställning av den gamla nordiska mytologin, vilket utmynnade i skriften *Fädernas gudasaga*, som utkom 1887, alltså några år efter det att dikten trycktes i *Ny Illustrerad Tidning*. Den korta notisen i boken kan läsas som en kommentar till dikten:

Ett slags dvärgar hålla sig till människogårdarna och främja årsväxten, icke själva marken, utan inne i ladorna, där de föröka den bärgade grödan och göra henne dryg. Till varje nybyggd tomt kommer en sådan dvärg och stannar där, om han finner vistelsen behaglig. Och behaglig är den honom, om där råder endräkt, god vilja, flit och renlighet samt vänlighet mot husdjuren. För sitt arbete fordrar han blott ett ringa mjölkoffer varje jul. För övrigt ser han helst, att man icke talar till honom eller låtsas om honom.

I efterhand kommer alltså julen med, men ytterst kortfattat, och i dikten saknas varje anspelning på denna högtid. Vad beträffar kravet på renlighet må det vara tillåtet att tvivla en smula. Renlighet anses av kulturhistorikerna vara en borgerlig uppfinning från 1800-talet, troligen okänd för gamla tomtar och deras husbondfolk. Men Rydberg själv var i flera hänseenden en stor renhetsivrare.

YTTERLIGARE ETT, åtminstone halvt missförstånd måste klaras ut. Om man söker efter en illustrerad separatutgåva av "Tomten" på ett bibliotek bör man gå direkt till barnavdelningen, där den står bland alla andra bilderböcker för större och mindre läsare. I och för sig var Rydberg inte främmande för att skriva barnlitteratur vilket bevisas av hans förr mycket populära berättelse "Lille Viggs äventyr på julafton". Men "Tomten" diktade han inte *för* barn, även om den delvis handlar *om* barn. Så i strof 6:

Barnens kammar han sen på tå
nalkas att se de söta små,
ingen må det förtycka:
det är hans största lycka.

"Söta små" – inte så lite småsött, för att inte säga jolmigt, tycker vi nog idag. I det avseendet är Rydberg representativ för det borgerliga 1800-talet med dess kult av det rena

oskyldiga barnet. Sentimentaliseringen började långt före Rydberg, i slutet av 1700-talet, och kan avläsas full utvecklad hos exempelvis Anna Maria Lenngren i dikter som "De små på landet" och den mer kända "Pojkarne" – den som börjar "Jag minns den ljuva tiden..." Vanföreställningen att avundsjuka och statusmedvetande kommer först i vuxen ålder accepterades även av dem som av egen erfarenhet borde veta bättre. Den kom att utgöra en del av 1800-talets urvattnade idealism och dess dröm om ett förlorat paradiset.

För Rydbergs del hade idealiseringen av barndomen även rent personliga orsaker. Han var inte mer än sex år då han förlorade sin älskade mor. Hon föll offer för 1834 års koleraepidemi. Fadern, fängelsechef i Jönköping, tog förlusten så hårt att han tappade socialt fotfäste och förklarades oförmögen att fylla sina föräldraplikter. Lille Viktor placerades i fosterhem och for under många år psykiskt illa. Mot bakgrund av dessa traumatiska upplevelser kom barndomen före moderns död att framstå i förklarad ljus vilket skiner även över barnen i hans lyrik, t.ex. "De badande barnen". För en modern läsare kan denna sötljuva strålgång te sig smått pinsam. Rydberg förunnades aldrig några egna barn och slapp att den vägen få sina illusioner krossade.

Även om "Tomten" inte är skriven för barn – och i långa stycken obegriplig för mindre barn – tycker sig Hans Granlid i *Nya grepp i Rydbergs lyrik* (1973) kunna konstatera ett annat slag av "barnslighet" som har med perspektivet och stilen att göra. Rydberg "ser [där] sina motiv med barnets öga: klart, ogrumlat av förutfattade meningar, med blick för detaljer och tydliga linjer. Han sänker sig inte ner till barnets nivå utan blir själv ett barn: först så kan han se riktigt oförvillat. Det är samma magi som i Nils Holgerssons underbara resa, i Gäst hos verkligheten och i böckerna om Pippi Långstrump och Emil i Lönneberga." Valet av parallelltexter är kanske inte i allo övertygande men den direkta, objektiva och från förnumstiga kommentarer (relativt) fria tonen hos Rydberg är

omisskännlig, antingen den kan beskrivas som barnslig eller ej.

BARNVÄNLIG i en helt annan bemärkelse är dikten i kraft av sitt diskret pedagogiska upplägg. Rydberg var inte bara diktare utan också föreläsare och folkbildare. Liksom "Tomten" motiviskt sett har sina rötter i hans mytologiska och folkloristiska studier - de som även bar frukt i *Fädernas gudasaga* - kan flera andra dikter återföras på sådana källor: "Skogsrået", "Snöfrid" och "Baldersbålet" i den första samlingen 1882, och i slutet av den andra, nio år senare, "Vårdträdet".

Ännu tydligare är sambandet mellan "Tomten" och några av de tidiga idédikterna, särskilt "Vadan och varthän?" Den frågan återkommer i strof 7 av den förra men på mer vardagligt språk: Varifrån och vart? En annan skillnad är den bild Rydberg valt för att illustrera tidens rörelse från det förgångna in i framtiden. I "Vadan och varthän?" är det en kedja:

Så färdas jag fram min tysta led,
hör Tiden rulla ut sin ked.

[- - -]

allt djupare firar han kabeln ned
med länk vid länk av grav vid grav,
att pejla oändlighetens hav,
och söker fåfängt i varje stund
att nå det evigas ankargrund.

En kedja består av länkar, av separata men sammanfogade delar, här motsvarande tidens indelning i timmar, minuter och sekunder. Men den intuitiva upplevelsen av tiden saknar sådana delar, den utgör ett jämnt flöde. Just flöde. Det är den bild Rydberg stannar för i strof 10: "Tomten lyssnar och, halvt i dröm, / tycker sig höra tidens ström."

Varifrån kommer den bilden? Han kan mycket väl ha kommit på den spontant, den är ju allt annat än långsökt, men man kan också peka på inspirationskällor. En sådan är den

dikt som i 1882 års samling följer närmast efter "Tomten". "På floden" heter den och är en fri översättning från den tyske poeten Nikolaus Lenau. Så här slutar den:

Som i en dröm du ser ditt själv -
en bild som vattnet bryter -
hur det förbi på tidens älv
med sina sorger flyter.

Lyft fram första radens "dröm" i rimställning och ersätt "älv" med "ström" så har vi mönstret i "Tomten".

En mer sofistikerad källa kan också tänkas. Den klassiskt bildade Rydberg kände självklart till den grekiske filosofen Herakleitos berömda sats, *Panta rei*, allting flyter, samt påpekandet att ingen kan stiga ner två gånger i samma flod - vattnet som strömmar är ständigt nytt.

Intressantare än frågan om bildens ursprung är dess djupare innebörd och anledningen till att Rydberg så envist återkommer till den underliggande frågan. Svaret är hans djupa upptagenhet av konflikten mellan en äldre idealistisk åskådning och den nya naturvetenskapen. Enligt platoniskt färgad kristendom har mänskligheten ett mål att sträva efter. Historien har en mening, individen har ett moraliskt ansvar att efter förmåga förverkliga denna mening. Det är den lära Rydberg förkunnar i sin "Jubelfestkantat". Svaret på frågan om varifrån och vart lyder då: från skapelsen till den nya himmel och jord som Uppenbarelseboken talar om, alternativt den hägrande framtid som den liberalistiska framstegstron bekände sig till. Men för den samtida naturvetenskapen representerad av namn som Newton och Darwin ter det sig annorlunda. Dess grundbegrepp ger Rydberg i dikten "Grubb-laren" det mytologiska namnet "marmorkall Medusalik Ananke", vilket är lika med den opersonliga och omutliga naturnödvändigheten. Dess svar på frågan lyder: från ett av slump tillblivet universum till alltings utsläckande och död i den process som med en fysikalisk term kallas termodynamikens andra lag och säger att all energi i ett slutet system sådant

som universum till slut kommer att uppnå jämvikt, varvid all rörelse och därmed allt liv avstannar för gott. Populärt kallas det ibland universums värmedöd. Så här formuleras tanken i den stora kantaten:

att solars banor stäckas,
och världar gå i kvav,
och stjärnsystemer släckas
i eternas djupa hav

Tomten är lyckligen okunnig om denna ideologiska motsättning men fullt klar över den djupt allmänmänskliga undran som ligger bakom. Han är – dessbättre för dikten – filosofiskt oskolad och konstaterar, klok som han är: "Nej, den gåtan är alltför svår, / nej, jag gissar ej detta."

VAD ÄR DET DÅ som gjort "Tomten" så populär? Knappast det baktunga idéinnehållet. Det är två helt andra egenskaper, Den första är versen som flyter så fint i en fast rytm som gör den lätt att lära utantill – i alla fall gjorde det förr då man redan i skolan odlade den konsten. Rydberg är alltid en driven versifikator. Hans samlade dikter bildar en ganska smal volym men den rymmer en mångfald av versmått, alla lika suveränt behandlade. Där finns de antika orimmade hexameter och salfisk strof och en rad olika rimmade mått, bland dem den intrikata sonetten. Versen i "Tomten" är värd en utläggning för sig, inte för att man nödvändigtvis måste känna till alla tekniska finesser för att rätt kunna avnjuta och ta till sig dikten utan för att demonstrera de språkliga verktyg som Rydberg använde för att uppnå den effekt som läsaren upplever som så spontan och naturlig.

Liksom "Tomten" i sitt innehåll kombinerar enkla folkliga föreställningar med lärda referenser utgör versen i den en sammansmältning av gammal folklig visa och en mer raffinerade strofform. Låt oss börja med de fyra första raderna och det rytmiska mönstret i dem. Apostrof efter vokal anger betoning. (Det sätt att läsa som accenterna anger kallas skandering och

innebär en stark markering av metern. Vid naturlig läsning mjukas schemat upp, annars skulle det låta mekaniskt.)

Mí'dvinterna'ttens kö'ld är hå'rd,
stjä'rnorna gni'stra och gli'mma.
A'lla so'va i e'nslig gå'rd
dju'pt under mí'dnattsti'mma.

Raderna 1 och 3 har fyra betonade stavelser, raderna 2 och 4 tre. Redan detta är nog för att hänföra "Tomten" till den stora mängd visor, ballader och andra dikter som bygger på den gamla folkvisan med anor från medeltiden. Schematiskt brukar man skriva den så här:

-- v v | -- v | -- v | -- |
-- v v | -- v v | -- v |
-- v | -- v v | -- v | -- |
-- v v | -- v | -- v |

De vågräta strecken betyder betonad stavelse, kilarna obetonad och de lodräta strecken gräns mellan versfötterna. En vanlig variant av samma mått finner vi i Rydbergs "På floden". Betoningarna i inledningsraden till den ovan återgivna slutstrofen har följande mönster: "Som i' en drö'm du se'r ditt sjä'lv". Skillnaden består i var i raden den första betoningen kommer. Fallar den på själva inledningsstavelsen kallas måttet trokéiskt, i det andra fallet jambisk. Båda varianterna har medeltida ursprung; på den tiden brydde man sig ännu inte om den fasta metern, det var antalet betonade stavelser per rad som räknades, var exakt de föll var inte så noga och inte heller antalet obetonade stavelser. Men rytmen, eller metern, är bara halva saken. Den andra halvan består av rimmen. I "Tomten": hård - glimma - gård - timma; i "På floden" själv - bryter - älv - flyter.

Så långt de fyra första raderna i varje strof. I de följande fyra ingår samma beståndsdelar men något annorlunda grupperade. Så är raderna 5 och 6 rytmiskt identiska med raderna 1 och 3, medan 7 och 8 följer mönstret från raderna 2

och 4. Rimmen ansluter sig till den nya radordningen. Det är alltså bara små variationer som skiljer de båda strofhalvorna åt men tillräckligt för att skapa omväxling. Som den metrisk mästare Rydberg är vidmakthåller han exakt samma mönster alla diktens elva strofer igenom.

Ytterligare en kompositorisk finess är värd att notera: den övergripande cirkelkompositionen. Första och sista strofen är identiska även vad ordalydelsen beträffar – så när som på ett par små justeringar av tidsangivelsen. "Midnattstimma" har blivit "morgontimma" och "Månen vandrar" förskjutits till "Månen sänker". Vinternatten, då tomten går sin husesyn, närmar sig liksom hela dikten sitt slut. Form och innehåll bekräftar varandra.

Den andra egenskapen som förutom formen gjort "Tomten" så populär är den lantliga miljön, så exakt och samtidigt så naturligt beskriven. I likhet med flertalet svenskar vid tiden för diktens tillkomst hade Rydberg förstahandserfarenhet av livet på landet och hade med egna ögon sett en vanlig bondgård, vilka hus den bestod av och de djur som hörde till ett genomsnittligt lantbruk. Hela denna nu snart utplånade värld står tydligt fram i dikten och väcker känslor av nostalgi. Majoriteten av oss som lever i Sverige idag stammar från bönder eller torpare, och särskilt i juletid hemfaller vi gärna åt tillbakablickande idealisering. Det är frestande att önska sig tillbaka till den trygga och välordnade värld som gårdstomten vakar över.

Efter sin rundvandring i gårdens alla rum och bås drar sig tomten tillbaka till sin boplatz: "ladans loft". Ack den som hade sådana tomtar på loftet!